

## **OROLBO‘YIDA EKOLOGIK KESKINLIKNI YUMSHATISHDA MAHALLIY SUV HAVZALARINING AHAMIYATI**

**Gulimmatov I.B. (UrDU)**

Bugungi kunda Quyi Amudaryo mintaqasida Orol fojeasi oqibatida bir qator ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolari yuzaga kelganki, ularni hal qilish yechimini kutayotgan dolzarb masalalarga aylangan. Jumladan, Orol suv sathi pasayishi natijasida mintaqada ekologik sharoitni buzilishi birlamchi muammo hisoblansa, Orol dengizi bilan bog‘liq xo‘jalikning butkul tanazzulga yuz tutishi ikkilamchi-ijtimoiy iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirgan.

Orol dengizi qurigan qismidan Mo‘ynoq tumani har bir gektariga 500 kg.dan ortiq har xil chang va tuzlarning tushishi tuproq sho‘rlanishini ortishiga sabab bo‘lmoqda.[4] Tuproq sho‘rlanishi ortishi o‘simlik olami xilma-xilligining yo‘qolishiga, qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligining 30-40 foizga pasayishiga olib keldi. [1]

Quyi Amudaryo deltasidagi to‘qay maydonlari so‘nggi yarim asr davomida ikki barobarga qisqargan. Bunga sabab, Amudaryo qayirlarining suv bosish jarayoni kuzatilmayotgani va shu orqali to‘qay tuproqlarining sho‘rlanishidir. Natijada Quyi Amudaryo to‘qaylarida mavjud bo‘lgan 576 turdan ortiq o‘simlikdan (shundan 29 tasi O‘rta Osiyo endemik turlari) 54 yo‘q bo‘lib ketish arafasida turibdi. Bundan tashqari, Orol suv sathi pasayishi hudud mikroiklimining kontinentallik darajasining ortishiga sabab bo‘lmoqda.

Shunday qilib, berk materik ichki qismida joylashgan Orol dengizi (Orol ko‘li) bir avlod ko‘z oldida deyarli g‘oyib bo‘ldi. Albatta bunga mahalliy aholini tabiat qonunlarini va tabiiy jarayonlarga ongsiz ta‘siri hamda uzoqni o‘ylab ish tutmasligining natijasi bo‘ldi.

2014-yil oktabr oyida Urganch shahrida bo‘lib o‘tgan “Orol dengizi havzasi regionida ekologik talofatlarning oqibatlarini yumshatish” bo‘yicha Xalqaro konferensiyada waterlandlar-mahalliy suv havzalari yaratishga alohida e‘tibor berildi. **Orolbo‘yida waterlandlar** –mahalliy suv havzalari avvlagi vaqtlarda tabiiy-iqlim bioregulyator rolini bajarar edilar. Orol dengizining qurishi natijasida

umumiy maydoni 600 ming gektardan ko‘p bo‘lgan 100 ortiq qirg‘oq bo‘yidagi chuchuk ko‘llar qurib ketdi (Sheraliev, 2014). Natijada baliq ovlash, bir necha yuz ming gektar qamishzorlar, ko‘pgina hayvon turlari yo‘q bo‘lib ketdi. Dengiz atrofidagi quruqliklardagi yaylovzorlarning ham degradatsiyalashish jarayoni tezlashdi.

Orol dengizining qurishi natijasida sodir bo‘lgan Orolbo‘yidagi ekologik talofat, mahalliy va Xalqaro tashkilotlarda vaziyatni yaxshilash bo‘yicha tekshirish ishlarini harakatga keltirib yubordi. Respublika va chet ellarda olib borilgan tekshirish natijalari asosida shunday xulosaga kelindi: Orolbo‘yida ekologik vaziyatni sog‘lomlashtirining asosiy metodi – Orolbo‘yida Amudaryo deltasida dengiz qirg‘oqida bufer zonalar sifatida mahalliy suv havzalarini yaratish va shu bilan birga, qurg‘oqchilikga va sho‘rga chidamli mahalliy buta o‘simliklaridan foydalangan holda o‘rmon zonalarini tashkil etish. Bunda asosiy suv manbai bo‘lib tashlandiq, kollektor drenaj suvlari xizmat qiladi.

1995-yilga qadar Orol bo‘yida va Orol dengizining qurigan tagida boshqarilmaydigan Ribachiy, Mo‘ynoq, Jaltirbas, Dumaloq, Sudoche va boshqa tipdagi suv havzalari qurildi. Keyinchalik Orolbo‘yini suv bilan taminlash bo‘yicha ishlar to‘xtatildi. Bu esa mintaqaning ijtimoiy-ekologik vaziyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

1998-2002 yillarda Orolni kuzatish bo‘yicha xalqaro fond va Global ekologik fond “Sudoche” ko‘lini tekshirish bo‘yicha ilmiy loyihasini amalga oshirdi. Suv sathi pasayib ketayotgan maydoni 40 ming gektar bo‘lgan ko‘l amalda tiklandi. [1]

Sudoche ko‘lining tiklanishi, Orol bo‘yi ekologik vaziyatini sog‘lomlashtirish bo‘yicha kompleks ishlarni amalga oshishiga turtki berdi. Jumladan, “Uzgi-premeliovodxoz” “Amudaryo deltasida kichik mahalliy suv havzalarini qurish bo‘yicha texnik-iqtisodiy asoslash” loyihasini tuzdi. Bu loyiha Amudaryo deltasida yangi ob’ektlar qurishni o‘z ichiga oladi. Bu loyihani amalga oshirish Orol dengizi qirg‘oq zonasida har xil kattalikdagi suv havzalarini yaratish

ko'zda tutiladi. Suv hazalari yaratilishi jarayoniga parallel ravishda saksavul va butalar ekilgan fitimelioratsiya zonasini yaratish zarur.

Bu "Yashil himoya zona"lari va boshqariladigan kichik mahalliy suv havzalari –waterlandlar va madaniy landshatlar, cho'llanish jarayonining oldini olish, mikroiklim yaratish va imkoniyati boricha Amudaryo deltasida tabiiy resurslarni tiklash va chang-tuz bo'ronlarining kuchini kamaytirish, ko'p harakatdagi qumlarni to'xtatish uchun yaratiladi.

Hozirgi vaqtda Qoraqalpog'istonda quyidagi 4 suv havzalari tashkil etilgan, bo'lib, ular yuqorida aytilganidek, mahalliy tabiiy sharoitini yaxshilashda, o'ziga xos mikroiklimni hosil qilishda muhim rol o'ynaydi:

1. Sudoche tizmasidagi ko'llar. Bu ko'llar Amudaryo deltasidagi eng yirik ko'llar tizimi bo'lib, 1970 yillarga qadar Orol dengizmi Sudoche har xil maydonga ega bo'lgan 4 yirik suv havzalarining yig'indisidir. Ko'lning maydoni 46467 gektar bo'lib, bu yerda qalin qumshzorlar va butalar, sho'rxoklar, botqoq va sahro komplekslari uchraydi.

Global ekologik fond dasturi bo'yicha 1999-2000 yillarda olib borilgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, mahalliy iqlim sharoitida o'zgarishlar kuzatilib, bu ular havo namligida, havo harorati va havo yo'nalishiga ta'sir qilib, ekosistemalar tiklana boshlangan. Ayniqsa, biologik xilma xillikda katta o'zgarishlar bo'lgan.

2. Jaltirbas ko'li ko'l Mo'ynoq rayonida qadimgi Orol dengizi qo'ltig'ida joylashgan uning maydoni 15 ming gektar. 2008 yilda ko'lni Xalqaro ornitologik hududga kiritilgan.

3. Oqtapa ko'llar tizimi Qizilqumning shimoliy-g'arbida va "Orolqum" o'rtasida joylashgan. Hozirgi vaqtda bu ko'llar tizimi mahalliy mikro iqlimini yaxshilashda va biologik xilma-xillikni saqlashda va aholini baliq bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Kelajakda Orolbo'yining ekologik sharoitini yaxshilash uchun ko'pgina mahalliy suv havzalari va fitomelioratsiya zonalarini yaratishni loyihalash Orol bo'yi mintaqasida ekologik sharoitning barqarorlashtirishda muhim amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati**

1. Алибеков Л.А., Алибекова С.П. Изменение климата и оценка развития процесса опустынивания в экосистемах Узбекистана. «Доклады Академии наук Узбекистана» №3. 2016
2. Алибеков Л.А. Эколого-географические проблемы Центральной Азии. Самарканд, 2009.
3. Бирлашган Миллатлар ташкилотининг иклим узгариши рамкавий конференцияси буйича Узбекистан Республикасининг биринчи миллий ахбороти. Тошкент, 1999. с.289.
4. Гулимматов И.Б., Алибеков Л.А. Изменение климата и оценка развития процесса опустынивания в экосистемах Узбекистана. «Доклады Академии наук Узбекистана» №3. 2016.
5. Гулимматов И.Б., Алибеков Л.А. Глобальное изменение климата и проблемы оценки интенсивности процесса опустынивания в экосистемах Средней Азии. «Восточно-Европейский научный журнал» №3(9), Варшава, 2017.с.5-10